

situne dei

Årsskrift för Sigtunaforskning
och historisk arkeologi

2012

Redaktion:

Rune Edberg och Anders Wikström

Utgiven av
Sigtuna Museum

Åkomman och demonen på "feberbenet" från Professorn 4

Ett bidrag till tolkningen av en besvärlig runinskrift från Sigtuna

Magnus Källström

Ett av de märkligaste runfynd som har gjorts i Sigtunas jord kommer från utgrävningen 1996 i kvarteret Professorn 4. Vid genomgången av ett kulturlager, som hade tagits in till Sigtuna museum från denna undersökning, påträffade man året efter ett revben, som var ristat på båda sidor med mer än hundra bevarade runtecken. Fyndet kan på stratigrafiska grunder dateras till slutet av 1000-talet eller början 1100-talet. Inskriften har fått en utförlig behandling av Helmer Gustavson (2010), som både har etablerat läsningen och gett en tolkning av hela inskriften. Hans förslag kan sammanfattas på följande sätt (med rättning av några tryckfel, jfr Gustavson 2010: 64, 71):

(A:) **iorils** × **ourip** × **uaksna ur** :
kroke × **bat han** × **riþu** × **bar-...** |
[+ 8 lönnrunor]

(B:) **han** : **riþu** × **aok** × **sipa** ×
sarþ × **sararan** × **uara** × **hafir** ×
fullt | **fekit** × **fly** : **braot riþa**

Iorils vrið! Vaksna ūr Krōki! Bant hann riðu, barði(?) hann riðu. Ok siða(?) sarð sāra-rann. Vara hafir (hann) fullt fengit. Fly braut riða!

”Jorils (sår)pinne! Väx ur Krok! Han (dvs. besvärjaren) band febern, krossade(?) febern. Och sejdandet gjorde slut på sårhuset. Han har fångat varet fullständigt. Fly bort feber!”

Redan vid den första publiceringen (Gustavson 1998: 25 f.) stod det klart att inskriften bestod av en besvärjelse mot en feberdemon, men flera detaljer i texten är fortfarande oklara och förmodligen inte helt slutgiltigt tolkade. Till sin uppbyggnad erinrar texten både om inskriften på den välbekanta Sigtunaamulett, som hittades 1931 i kvarteret Granhäcken, och om den besvärjelse med nordiska runor som har bevarats i en handskrift i British Library och som går under beteckningen Canterburyformeln (DR 419, se även Gustavson 2010: 73 f.). I den senare läser man inledningsvis

kurilsarþuarafarþunufuntinistu

vilket har tolkats som ”Gyril sårvolder, far nu bort, du er opdaget” (DR: 490). Längre fram i inskriften dyker demonens namn upp igen, då med skrivningen **iorilsarþura** där **ipuril** vanligtvis har antagits vara fel för **kuril** (se t.ex. DR: 658, s.v. *Gyril*). Runföljden **sarþuara** har tolkats som genitiv av ett (fda.) *sarþwari* ’sårstång’, vilket först uppfattades som en kenning för svärd eller spjut, men som Anne Holtmark (1951: 216 ff.) omtolkade som en beteckning på ”våg-mor” dvs. kärnan i en böld. Detta förslag har senare upptagits i de norröna ordböckerna (se t.ex. Fritzner 4: 302, s.v. *sarþvara*).

Inledningen på feberbenet från Sigtuna lyder som nämnts

iorils × ouriþ × uaksnaur : kroke

vilket sannolikt förmedlar ett liknande betydelseinnehåll, där någon eller något som kallas **iorils × ouriþ** uppmanas försvinna ur en person med namnet Krok. Beträffande de två första orden antar Gustavson (2010: 67 f.) att de svarar mot Canterburyformelns **kurilsarþuara**, och han tänker sig att **ouriþ** kan vara en bildning till verbet *vrida* och ha betydelsen ’(sår)pinne’. Den inledande runföljden **iorils** identifierar Gustavson (2010: 70 f.) med Canterburyformelns **kuril/ipuril** och tolkar den på samma sätt som Holtmark. Beträffande den växlande beteckningen av det initiala ljudet ansluter han sig till ett förslag av Felix Genzmer (1950), som menade att Canterburyformlen inte återgick på någon skriven förlaga, utan att den av en anglosaxisk skrivare hade nedtecknats ur minnet. I fornengelskan var *g*- och *j*-ljuden mycket lika och dessutom kunde initialt *j* återges med både *g* resp. *i*. Enligt Genzmer har skrivaren av tanklöshet först återgivit det initiala ljudet i *Gyrill*, som han uppfattade som ett *j*-ljud, med runan **k** och sedan med **i**. Gustavson (2010: 71) påpekar att initialt *g* genomgår en liknande ut-

veckling i nordiska språk, men att den är be-lagd först senare under medeltiden. Han finner därför formen **iorils** ”anmärkningsvärd med tanke på feberbenets datering till 1100-talet”.

Genzmers förklaring kan verka mycket bestickande, men det finns en del omständigheter som inger tveksamhet. Är det exempelvis särskilt troligt att den anglosaxiske skrivaren har skrivit ned denna formel ur minnet med nordiska runor och på (med ett undantag när) oklanderligt nordiskt språk? Är det inte betydligt sannolikare att den istället återgår på en skriven förlaga, som exempelvis varit ristad på en träpinne eller varför inte på en metallamulett av Sigtunableckets typ? Det vore i så fall inte särskilt anmärkningsvärt om skrivaren skulle ha råkat hoppa över en bistav i en av runorna, varvid en **k**-runa lätt kunde förvandlas till en **i**-runa. Man får dock inte glömma bort att inskriften på Sigtunabenet faktiskt har skrivningen **iorils** med en inledande **i**-runa, och att denna text är ett original från omkring år 1100. Detta ger ett starkt stöd åt att varianten **ipuril** i Canterburyformlen mycket väl kan vara riktig, och att **kuril** och **ipuril** nog snarast bör betraktas som två olika beteckningar och inte som återgivningar av samma ord.

Detta ger anledning att återvända till Sigtunabenets **iorils × ouriþ** och se om dessa runföljder möjligen kan uppfattas på något annat sätt. Eftersom **iorils** av allt att döma återger en genitivbestämning bör **ouriþ** vara huvudordet i frasen och det är kanske lämpligast att börja med detta. Som Gustavson har påpekat ligger det nära till hands att se en bildning till verbet *vrida* och en inte prövad möjlighet är att detta skulle kunna motsvara det fornsvenska substantivet *vridh* n.(?) ’knip, kolik’ (Söderwall 2: 1012) dvs. samma ord som ingår i nusvenskans

Fig. 1. Inledningen av inskriften på runbenet från Professorn 4 med bl.a. de här diskuterade orden **iorils** × **ourip**. Ovanför dessa står åtta lönnrunor, som ännu inte har kunnat tolkas. Foto Bengt A. Lundberg 1997/Kulturmiljöbild.

tarmvred. Ordet är i formen *vrid* (*vred*) 'kneb, smärte' också känt från äldre danska (se Kalkar 4: 875, bet. 3). Sigtunabenets **ourip** kan dock knappast vara en direkt motsvarighet till detta ord, eftersom det initiala /v/ inte borde återges med runorna **ou**, även om ett enstaka exempel på en sådan beteckning går att uppleta (**kouikon kvikk(v)an** på U 1040, som Gustavson nämner). Den inledande **o**-runan borde i stället helst förklaras på något annat sätt.

En möjlighet är att det rör sig om prefixet *ō-*, men i så fall inte med den vanliga nekande, privativa betydelsen, utan med den betydelse som i SAOB (O 5) har upptagits under moment 2: 'med mer l. mindre utpräglat pejorativ innebörd, för att beteckna ngt abnormt (o. övernaturligt l. farligt l. förnuftsvidrigt) l. ngt ofördelaktigt l. olyckligt l. olycksbringande l. mindervärdigt l. dåligt o. d.'. Enligt SAOB (ibid.) förekommer denna betydelse nästan enbart i sammansättningar med substantiv och som exempel ges *oart*, *obön*, *odjur*, *ofärd*, *ogärning* m.fl. Problemet är hur långt bak i tiden man vågar föra denna typ av sammansättningar med *o-*. Erland Rosell som har ägnat ord-

gruppen en ingående studie menar att den pejorativa betydelsen är sällsynt i fornsvenskan och att den blir produktiv först under nysvensk tid (Rosell 1942: 178). Det bör dock nämnas att han också har en särskild grupp av ord med något som han kallar "anormalt *o-*", vilket syftar på något abnormt eller övernaturligt. Till dessa räknar han bl.a. det fornsvenska ordet *ogärning* f. 'förgörning', som i Östgötalagen används i betydelsen 'förgörning genom förgift l. trolldom' (Schlyter: 481). Intressant är att Rosell (1942: 184) också antar ett sådant "anormalt *o-*" i ett par ord från yngre fornsvenska som just syftar på sjukdomar eller åkommor: *okladhe* m. 'stark klåda' och *osar* n. 'svårt sår' (Söderwall Suppl., s. 580, 593). Det senare ordet är i formen *osår* n. 'elakartat l. ont sår; varigt sår; möjl. äv.: böld' (SAOB O 1534) känt från äldre nysvenska, och motsvarigheter har även upptecknats i senare svenska dialekter (se Rosell 1942: 184 not 44). Mot denna bakgrund är det frestande att tänka sig att Sigtunabenets **ourip** svarar mot ett tidigare okänt ord runsv. *ōvrið* n. med betydelsen 'svårt, abnormt vred'.

Det inledande **iorils** bör som nämnts stå i genitiv och det finns egentligen inte många alternativ till en etymologi för detta ord. Det ser ut som en *ila*-avledning, där suffixet i substantiv brukar ha agentuell eller instrumental betydelse när dessa är bildade till verb och diminutiv innebörd när de är avledda av andra substantiv (Wessén 1965: 57). Eftersom det i detta fall inte finns något verb att anknyta till borde avledningsbasen vara ett substantiv, och då finns bara ett enda ord i de nordiska fornspråken: fvn. *iórr* 'vildgalt', vilket i runsvenskan finns belagt i namnleden *Iōr-* i namn som *Iōrundr*, *Iōrunn* m.fl. (se Peterson 2007: 141). Om det nu rör sig om en magåkomma, kan man tänka sig att sjukdomsdemonen har jämförts med ett litet böckande svin?

Man skulle dock även kunna överväga en annan lösning, nämligen att anknyta feberbenets **iorils** till avledningsbasen i vattendragsnamnet *Jōra*, som förekommer på flera ställen i Norden. Enligt Assar Janzén, som har ägnat namnet en utförligare studie, återgår grundordet på urn. **eur-* som står i avljudsförhållande till bl.a. fvn. *aurigr*, *-ugr* 'våt', *aurr* m. 'vatten', *úr* 'fint regn' och är besläktat med ord som fornengelska *wær* 'sprutande vatten' och fvn. *vari* 'vatten, vätska' (Janzén 1936: 247 f.). Intressant är att det sistnämnda ordet (i formen **uara**) med all sannolikhet förekommer i ett senare avsnitt i inskriften på Sigtunabenet. Som grundbetydelse för de indoeuropeiska rötterna bakom denna ordgrupp ansätter Janzén (1936: 251) betydelsen 'vatten, vätska', och menar att namnet *Jōra* närmast borde "betyda 'den vattenrika', eller kanske helt enkelt 'vattnet'". De namn på *Jor-* som Janzén (1936: 252 f.) har funnit tillhör alla västnordiskt område (Norge och Bohuslän), men han menar att en östnordisk motsvarighet *Jūr-* möjligen kan föreligga det väst-

götska ånamnet *Djuran*, som han vill återföra på ett fsv. **Jūra*.

Janzéns tolkning av vattendragsnamnet *Jōra* har mött en del kritik. Exempelvis har Valter Jansson (1939: 321 ff.) bl.a. ifrågasatt om flera av de ord som Janzén nämner verkligen har haft de betydelser som anförts. Han påpekar också att namnleden *iōr-* även förekommer i en del personnamn och bebyggelsenamn, och att "det synes [...] vara en sund instinkt att söka föra dem samman med fvn. *iofurr* och dithörande ord". Detta ansluter till den traditionella tolkningen av de nämnda vattendragsnamnen, nämligen att de skulle vara bildade till fvn. *iofurr* i betydelsen 'vildsvin' (se referat i Janzén 1936:245). Janzén (1948: 5) framhåller i ett senare sammanhang att han avböjt denna tolkningsmöjlighet, "enär åtminstone ett av de norska *Jora*-namnen *omöjligen* kan innehålla *iofurr*, emedan vildsvin inte kan förekomma vid ån ifråga, en fjällbäck."

Ortnamnsforskaren Gösta Franzén (1977) har utifrån några bebyggelsenamn och önamn kommit fram till att havsviken Slätbaken vid Söderköping i Östergötland ursprungligen kan ha burit namnet **Iūr*, och framhåller att "en vattennamnsstam *Jur-/Jor-* [är] väl bestyrkt" från nordiskt område, men att man inte lyckats finna någon säker etymologi (Franzén 1977: 103). Han nämner här bl.a. Janzéns tolkning av ordgruppen och menar att även om dennes "framställning är behäftad med en del onöjaktigheter, såsom påpekats av V. Jansson [...], synes hans teori ha goda skäl för sig, t.ex. förekomsten av en del ord i de baltiska språken som återgår på *eur-* och åsyftar vatten och vattendrag" (ibid.). Även i senare litteratur finns positiva yttranden. Exempelvis framhåller Roger Wadström (1983: 16 f.) beträffande tolkningen av det bohuslänska sockennamnet *Jörlanda* att vatten-

dragsnamnet **Jora* förekommer i både Bohuslän och Norge, och att ”stammen **jōr* [...] sannolikt [är] en beteckning för vatten.” I artikeln SOL (2003: 158) är man mer återhållsam: ”Förleden i detta namn kan innehålla ett gammalt namn på Jörlanda å, **Jora*, kanske med betydelsen ’den vattenrika’ eller ’vattnet’.”

Canterburyformelns **kuril** har i tidigare forskning övertygande tolkats som *Gyrill*, där avledningsbasen utgörs av ett substantiv fvn. *gor* n. ’halvsmält föda i inälvor på djur’ (se DR: 658, s.v. *Gyril*). Samma ord (*gorr*) förekommer både i äldre nysvenska och i senare svenska dialekter, där det dessutom kan avse sådant som ’exkrementer, träck; smuts; slam’, men också ’i böld l. sår uppkommande var’ (se SAOB G 765 f.). Enligt ett förslag av Evald Lidén (hos Lindquist 1936: 36) skall demonens namn *Gyrill* här avse ”det personifierade gårret, varet”. Det är mycket frestande att tänka sig att Sigtunabens **iorils** döljer en motsvarande bildning, men till ett ord **iūr/*iōr* med betydelsen ’vatten, vätska’, något som ju också kan associeras med olika typer av bölder och sår. Denna etymologi borde också kunna appliceras på Canterburyformelns variantform **iuril**, som i så fall inte behöver uppfattas som resultatet av en felskrivning.

Det måste dock nämnas att mitt förslag inte är helt utan komplikationer. Exempelvis hade det varit väntat att det s.k. *i*-omljudet i en *ila*-avledning skulle ha ändrat kvaliteten på vokalen i stammen (jfr *Gyrill* av urn. **Gur-ila-R*). Ett initialt /iu:/ som återgår på ett äldre /eu/ borde här ha utvecklats till /y:/ dvs. ett långt *y* (se Noreen 1904: 56 § 59.11). Att så inte har skett skulle kunna förklaras med att namnformen *lōrill* är en relativt sen bildning, tillkommen efter att *i*-omljudet hade slutat verka. Detta rimmar å

andra sidan illa med att den föreslagna avledningsbasen **iūr/*iōr* i Norden hittills endast har kunnat beläggas genom ortnamn och följaktligen bör tillhöra ett mycket ålderdomligt ordförråd. En annan möjlighet är att namnet ursprungligen inte har varit avlett med *ila*- utan med *ula*-suffixet, varvid något *i*-omljud inte är aktuellt. Man måste dock i så fall anta att ändelsen *-ull* senare har ersatts av *-ill*. Vokalismen i Sigtunabens **iorils** är också anmärkningsvärd ur en annan synvinkel. Som Janzén (1936: 252) har framhållit bör motsvarigheten till ett västnordiskt *Jōr*- ha haft formen *Jūr*- på östnordiskt område. Sigtunabens **iorils** verkar i så fall bättre svara mot ett västnordiskt språkbruk. Detta är dock förmodligen ett betydligt mindre problem. Det kan nämligen noteras att ristaren för diftongen /au/ har använt den mycket ovanliga beteckningen **ao** (**braot braut**, **aok ok** < *auk*) i stället för det vanliga **au**, vilket kan tyda på att han har haft vissa svårigheter med att skilja på [u] och [o].

Det är tydligt att inskriften innehåller avsikliga alliterationer och den kan i sin helhet uppställas i versform. Det första versparet bör med mitt tolkningsförslag i så fall återges på följande sätt:

*Iōrils ōvrið
vaksna ūr Krōki.*

Versparet innehåller uppenbarligen en alliteration på *v*-, men det kan noteras att stavrimmet i den udda raden faller på den senare leden i sammansättningen *ōvrið*. Detta är dock inte något särskilt anmärkningsvärt och goda paralleller finns bl.a. i eddadiktningen, t.ex. *opt sér ōgott um gelr* Hávamál 29, *Betra er ōbeðit, en sé ofblotit* Hávamál 145, *óleiðastan lifa* Skírnismál 19.

De två inledande orden på feberbenet – **iorils** × **ourip** – bör alltså enligt min mening uppfattas som *Iōrils ðvrið* »Jorils abnormala vred». Vilken sjukdom som kan tänkas ligga bakom denna beteckning är givetvis inte lätt att säga, men rimligtvis rör det sig om en mag- eller tarmåkomma. Eftersom den uppenbarligen har varit kombinerad med feber – jfr det avslutande *Fly braut, riða!* »Fly bort, feber!» – ligger tanken på blindtarmsinflammation kanske närmast till hands.

*

Om mina ovan gjorda antaganden träffar det rätta kan alltså runsvenskan utökas med ett par tidigare okända ord: demonnamnet *Iōrill*, som eventuellt är bildat till en ålderdomlig beteckning för 'vatten', och sjukdomsbeteckningen *ðvrið* n. 'svårt, abnormt vred'. Feberbenets långa inskrift innehåller också annat ordmaterial som inte tidigare har varit belagt i runsvenskan. Hit hör bl.a. verbformen *vaksna*, oavsett om man följer förslaget att *-na* är en expressiv partikel (Gustavson 2010: 68) eller tänker sig en verbbildning till participformen *vaxinn* som t.ex. fvn. *brotna* 'bli bruten' till *brotinn* eller *gróna* 'växa, öka' till *gróinn*. Ett annat är substantivet *sīða* f., där en abstraktbildning med betydelsen 'sejdandet' till verbet *sīða* nog ligger närmast till hands (jfr Gustavson 2010: 70). Man kan också fråga sig om runföljden **sararan** – trots Gustavsons mycket tilltalande förslag (ibid.) – verkligen har fått sin slutgiltiga lösning eller om den kanske döljer något annat. Det finns alltså en hel del kvar att fundera på i denna fascinerande inskrift.

Ett särskilt tack till prof. Svante Strandberg, Uppsala, för goda tips i ortnamnslitteraturen.

Förkortningar

f. = femininum
fsv. = fornsvenska
fvn = fornvästnordiska
m. = maskulinum
n. = neutrum
runsv. = runsvenska
urn. = urnordiska

Referenser

- DR = *Danmarks runeindskrifter*. Ved L. Jacobsen & E. Moltke under medvirking af A. Bæksted & K. M. Nielsen. Text. Atlas. Registre. 1941–42. København.
- Franzén, G. 1977. Slätbakens namn. *Namn och bygd* 65.
- Fritzner = Fritzner, J. 1886–1896. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 1–3. Kristiania. 4. Rettelser och tillegg ved F. Hødnebo. 1972. Oslo–Bergen–Tromsø.
- Genzmer, F. 1950. Gyrill – Jyrill. *Arkiv för nordisk filologi* 65.
- Gustavson, H. 1998. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. *Nytt om runer* 13.
- Gustavson, H. 2010. Sårfeberbenet från Sigtuna. *Situne Dei*.
- Holtsmark, A. 1951. SARÐUARA – Sárþvara. *Arkiv för nordisk filologi* 66.
- Jansson, V., 1939. Rec. av Nomina Germanica. Hyllningsskrift till Bengt Ivar Hesselman den 21 dec. 1935. *Arkiv för nordisk filologi* 54.
- Janzén, A. 1936. Vattendragsnamnet *Jōra*. *Namn och bygd* 24.
- Janzén, A. 1948. *Till Humanistiska sektionen vid Uppsala universitet* [med anledning av sakkunnigutlåtanden rörande professuren i nordiska språk]. Uppsala.
- Kalkar = Kalkar, O. 1881–1976. *Ordbog til det ældre danske sprog (1300–1700)*. 1–6. København.
- Lindquist, I., 1936. Trolldomsrúnorna från Sigtuna. *Fornvännen* 31.

- Noreen, A. 1904: *Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen*. Halle.
- Peterson, L. 2007. *Nordiskt runnamnslexikon*. 5. reviderade utgåvan. Uppsala.
- Rosell, E. 1942. *Prefixet o- i nordiska språk. En betydelsehistorisk studie*. 1. Fornnordiska. Uppsala.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utg. av Svenska Akademien. 1898 ff. Lund.
- Schlyter = Schlyter, C. J. 1877: *Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar*. Samling af Sweriges Gamla Lagar 13. Lund.
- SOL = *Svenskt ortnamnslexikon*, utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. Red. M. Wahlberg. 2003. Uppsala
- Söderwall = Söderwall, K. F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. 1–2. Supplement av K. F. Söderwall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren & E. Wessén. 1925–73. Lund.
- U = *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av E. Wessén & S. B. F. Jansson. 1–4. 1940–58. Stockholm.
- Wadström, R. 1983. *Ortnamn i Bohuslän*. Stockholm.
- Wessén, E. 1965. *Svensk språkhistoria 2*. Ordbildningslära. Stockholm.

Summary. One of Sigtuna’s longest runic inscriptions was discovered in archaeological excavations at Professorn 4 in 1996. The inscription is cut into an animal bone and comprises more than a hundred runes. It was published by Helmer Gustavson in *Situne Dei* (2010), where he offers a reading and interpretation of the whole text. It consists of a charm against some kind of disease with the aim to identify and exorcize the demon that has caused the illness. Despite Gustavson’s analysis, there are still some uncertainties about the interpretation of the text.

The present author discusses the first two words in the inscription: **iorils** × **ourip**, which are considered to name the demon. As Gustavson has pointed out this sequence is closely paralleled in another runic text, the so-called Canterbury Charm, which names a demon **kuril** (also **iuril**) **sarpuara**. The first sequence here is generally interpreted as *Gyrill*, a formation from the OWN noun *gor* ‘pus, matter’, while the second is often translated as “wound-causer” (liter-

ally: wound-stick) and taken as a designation for the core in a boil. Consequently, Gustavson identifies the Sigtuna rune sequence **iorils** as the name Gyrill in the Canterbury charm, and construes **ourip** as a representation of the word **vrið* meaning “stick”.

In the present article it is suggested that **ourip** is more likely to represent a compounding of OSw *vriðh* ‘stomach-ache; colic’ and the prefix *ō-*, which besides its privative meaning also can denote something abnormal or supernatural. It is also proposed that **iorils** is not identical with **kuril** of the Canterbury charm, but relates to a similar formation, possibly based on the noun **iōr/*iūr* with the meaning ‘water; liquid’, which is attested in some old river-names in Scandinavia. What kind of disease *Iōrils* *ōvrið* “Iorill’s abnormal stomach-ache” referred to is unclear, but since the inscription tells us it was connected with fever, appendicitis comes to mind.